

Gertrude Bell's Confrontation with the Shiites of Mesopotamia¹

Azam Ganji Harsini² | Abolhassan Fayyad Anoush³ | Ali Akbar Abbasi⁴

Received: 2025/04/24

Accepted: 2025/09/06

Abstract

After Britain's domination of Mesopotamia at the end of World War I, it continually faced challenges from the Shiites. Guided by their clerics, the Shiites posed a serious obstacle to the realization of British objectives. The British government, using skilled and experienced agents, sought to understand and control this group. Among these agents was Miss Gertrude Margaret Lowthian Bell, who, in addition to her knowledge of Arab lands and their inhabitants, was also aware of the power and influence of the Shiites and their religious leaders within Islamic societies.

The main focus of this research is to examine the thoughts and actions of Gertrude Bell as a key British agent in Mesopotamia in confronting this challenge. In this article, which has been written using a descriptive-analytical method, not only have library sources been utilized, but Bell's personal letters-considered a valuable collection of historical documents left by this agent-have also been employed. Furthermore, the authors have drawn upon Bell's confidential reports, which she wrote at that historical juncture for officials in London, in order to explain, through the available data, Bell's measures in neutralizing Shiite activities against Britain.

The research findings indicate that Bell, as a knowledgeable and skilled agent, included a wide range of overt and covert actions in her agenda to thwart the Shiites. These measures included identifying Shiite-populated areas, conversing with Sunnis to gain insight into the Shiites, attempting to establish connections with the middle tier of Shiite clerics, advising British officials on how to deal with the Shiites, and opposing the placement of Shiites at the top of the power hierarchy.

Keywords: Shiites, Mesopotamia, British agents, Gertrude Bell.

Introduction

With the outbreak of World War I, the British military presence in Mesopotamia was perceived as the domination of infidels over Islamic lands (Sadeqi Tehrani, n.d., p. 5). The Shi'a, benefiting from the authority of the supreme religious leadership, financial independence, and a quasi-party organizational structure, emerged as a

1. DOI: 10.22051/hii.2025.50940.3029

2. PhD student in Islamic History, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. a_ganjiharsini@ltr.ui.ac.ir

3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran, (Corresponding Author). E-mail: a.fayyaz@ltr.ui.ac.ir

4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. aa.abbasi@ltr.ui.ac.ir

ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

distinct political community and a potential state (Emam Jom'ehzadeh et al., 2012: 6–155).

Britain, on the other hand, sought to exert power in Mesopotamia through its agents. One of the most prominent figures was Gertrude Lothian Bell, who played an active role in the region from the beginning of the war. Due to her relative familiarity with local affairs, she was able to cover part of Britain's broader strategy to secure this strategic territory.

Methodology

This study, based on library sources and Bell's correspondence, examines her role in neutralizing the anti-colonial activities of the Shi'a.

Discussion and Results

Following the conquest of Baghdad, an agreement was reached with representatives of the holy cities of Karbala and Najaf, stipulating that the administration of these cities, due to their sanctity, would remain under the supervision of their local leaders (Cox & Dobbs, 1951: 26). However, shortly afterward, British officials, seeking to expand and consolidate their authority in Shi'a-dominated areas, appointed political governors (Al-Rahimi, 2001: 166). Bell subsequently undertook field visits to the region. These reconnaissance missions resulted in a clearer understanding of the area's geography and provided political and social insights for the British military.

Bell's hostility toward Shi'a clerics was so intense that she declared: "*They are a small band of hellish rebels who have always been a source of trouble for Britain, but they hide behind the sanctity of their city*" (Bell, Letters, 28 March 1918).

One of the most significant events in Mesopotamian history was the 1920 nationalist and anti-colonial uprising, known as the *Thawrat al-'Ashrin*. This revolt was led by Shi'a scholars. As a member of the intelligence apparatus, Bell, upon learning of Shi'a mobilization, ostensibly took a holiday to visit tribal leaders and communities outside Baghdad, but in reality sought information and a general assessment of developments. She traveled to Shi'a regions and met with prominent Sunnis in Najaf. Following this field visit, she sent a confidential report to officials in India (Bell, Letters, 4 January 1920).

In February, under the pretext of inspecting irrigation canals and farms, she visited the Middle Euphrates and met with major tribal leaders, speaking about Britain's contributions to improving the water supply (Bell, Letters, 14 February 1920). One of the revolutionary initiatives was the call for rapprochement between sects (Al-Wardi, 2011, vol. 2: 441). Bell's response was to organize weekly gatherings for nationalist youth. In a letter to her father she wrote: "*I have begun weekly parties for nationalist youth in my garden*" (Bell, Letters, 16 March 1920).

With Cox's measures and the eventual suppression of the uprising, Bell became the official responsible for determining the number of weapons to be collected from the tribes (Bell, Letters, 12–14 September 1920).

Following the dissolution of the Ottoman Empire, many individuals claimed authority and aspired to the throne of Mesopotamia. Bell conducted field research to understand popular opinion, engaging with diverse social groups and attending various gatherings. She spent hours discussing the future king with notable figures. In her view, the Shi'a had not participated in administrative affairs under the Ottomans and lacked experience in governance. Moreover, she considered Shi'a leaders to be of Iranian origin, citing their nationality as the reason for excluding them from kingship (Bell, Letters, 7 November 1920). She also believed that despite the numerical minority of Sunnis, ultimate authority should rest with them (Bell,

Letters, 3 October 1920). Consequently, she opposed the candidacy of Khaz'al, arguing that his Shi'a identity and lack of acceptance in Sunni regions disqualified him (21 April 1921).

Conclusion

Bell's acquaintance with the Shi'a spanned more than three decades. She consistently sought to diminish the influence of the clerical leadership. Her measures included:

- Mapping Shi'a geographical domains and preparing charts for military authorities
- Employing divide-and-rule tactics to undermine rapprochement movements
- Determining the number of weapons to be confiscated from tribes involved in the uprising
- Opposing the ascension of a Shi'a monarch in Mesopotamia

References

- Abrahamian, Ervand. (2010). *History of Modern Iran*. Translated by Mohammad Ebrahim Fathi. Tehran: Nay Publishing. [In Persian]
- Al-Matba'i, Hamid. (1990). *Encyclopedia of Iraqi Information in the Twentieth Century*. Part One. Baghdad: Dār al-Šū'ūn al-ṭaqafah "Āfāq al-Arabīya". [In Arabic]
- Al-Rahimi, Abdolhalim, (2001), *The history of Islamic Movement in Iraq (1900-1924)*, Translated by Jafar Dilshad, Isfahan: Chāhārbāg. [In Arabic]
- Amin, Mohsen. (1982). *A'yān ul-Šī'a*. Volume 10. Lebanon-Beirut: Dār al-Ta'ārīf Publishing House. [In Arabic]
- Baban, Jamal. (1986). *Principles of Iraqi City Names and Locations*. Part One. Baghdad: Shiite Book Network. [In Persian]
- Bell, Gertrude, (1971) *Chapters from The Recent History of Iraq*, Translated into Arabic and Written by Jafar Al-Khayyat, Beirut: With the Help of the Ministry of Education and Training.
- Cox, Percy, Henry Dobbs, (1951). *A page from the History of Iraq*, Translated by Bashir Farjo, Mosul: Al-Ittihad Al-Jadeedah Press, Mosul.
- Emam Jomezadeh, Seyyed Javad, Amir Masoud Shahramnia and Majid Nejatpour, (2012), "The Shiite Clergy: a Comparative Study of their Role three Decades after the Constitutional Movement and after the Islamic Revolution", *Shi'a Studies Quarterly*, No. 39. [In Persian]
- Graves, Philip. (1380). *The life of sir Percy Cox*. Translated by Hassan Zanganeh. Tehran: Našr-e Beh-Dīd. [In Persian]
- Howell, Georgina, (2006), *Daughter of desert: the remarkable life of Gertrude Bell*, London: Macmillan.
- Ireland, Philip Willard. (1949). *Iraq: A Study in Political Development*. Translated to Arabic by Jafar Khayyat. Beirut: Lebanon. Dār al-Bayzā. [In Arabic]
- Kamalian, Mohsen. (2017). *Celebrities of the Sadr Dynasty 1*. Tehran: Rāz-e Ney in cooperation with the Imam Musa Sadr Cultural Research Institute. [In Persian]
- Mahdavi, Abdolreza Houshang, (1996), *History of Iran's Foreign Relations: From the Beginning of the Safavid Era to the End of World War I (1945-1500)*, Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mar, Feb. (1380). *The modern history of Iraq*. Translated by Mohammad Abbaspour. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Mosahab, Gholamhossein. (1380). *Persian Encyclopedia*. Volume 2. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

- Sadeghi Tehrani, Mohammad, (n.d.), A Look at the History of the Islamic Revolution of 1920 in Iraq and the Role of the Mujahid Ulema of Islam, Qom: Dār Al-Fīkr Publications. [In Persian]
- Vardi, Ali, (1991), The History of Iraq, Translated and Researched by Hadi Ansari, Vol. 2, Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Wagner, Heather Lehr, (2004), Gertrude Bell Explorer of the Middle East, United States of America, Chelsea House Publishers.
- Wallach, Janet, (1996), Desert queen: the extraordinary life of Gertrude Bell, adventurer, adviser to kings, ally of Lawrence of Arabia, New York: Doubleday. <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/>

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۵، پیاپی ۱۵۵، بهار ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۷۷-۹۸

مواجهه گرتروید بل با چالش شیعیان بین‌النهرین پس از جنگ جهانی اول؛ یک بررسی تاریخی^۱

اعظم گنجی هرسینی^۲ | ابوالحسن فیاض انوش^۳ | علی اکبر عباسی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰

چکیده

بریتانیا پس از استیلا بر بین‌النهرین در پایان جنگ جهانی اول همواره با شیعیان چالش داشت. شیعیان تحت هدایت علما مانعی جدی بر سر راه تحقق اهداف بریتانیایی‌ها بودند. دولت بریتانیا با استفاده از کارگزاران خبره و کارکنان سنی در فهم و کنترل این گروه داشت. خانم گرتروید مارگارت لوئیان بل^۵ از جمله کارگزاران بریتانیا بود که ضمن شناخت سرزمین‌های عربی و ساکنان آن‌ها، از قدرت و نفوذ شیعیان و رهبران مذهبی آن‌ها نیز در جوامع اسلامی آگاه بود. مسئله اصلی این تحقیق بررسی افکار و اقدامات گرتروید بل به‌عنوان کارگزار محوری بریتانیا در بین‌النهرین در مواجهه با این چالش است. در مقاله حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی نگارش یافته است؛ علاوه بر بهره‌برداری از منابع کتابخانه‌ای، از نامه‌های شخصی خانم بل که در حکم گنجینه‌ای از

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.50940.3029

۲. دانشجوی دکتری گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران: a_ganjiharsini@ltr.ui.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول): a.fayyaz@ltr.ui.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران: aa.abbasi@ltr.ui.ac.ir

– مقاله برگرفته از رساله با عنوان "مواجهه گرتروید بل با چالش شیعیان بین‌النهرین پس از جنگ جهانی اول؛ یک بررسی تاریخی" با دانشگاه اصفهان در سال ۱۴۰۴ است.

5. Gertrude Margaret Lowthian Bell

اسناد تاریخی برج‌مانده از کارگزار مذکور می‌باشد استفاده شده است. همچنین نویسندگان از گزارش‌های محرمانه بل که در آن مقطع تاریخی برای مقامات لندن به نگارش درآورده بود؛ استفاده نموده‌اند تا از لابه‌لای داده‌های موجود به تبیین اقدامات بل در ختنی‌سازی فعالیت‌های شیعیان علیه بریتانیا پردازند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد خانم بل به‌عنوان کارگزار خبره و آگاه، طیف وسیعی از اقدامات پیدا و پنهان را در به‌ناکامی کشاندن شیعیان در دستور کار خود قرار داده بود. شناسایی مناطق شیعه‌نشین، گفت‌وگو با اهل سنت برای شناخت شیعیان، تلاش برای ارتباط‌گیری با لایه میانی روحانیون شیعه، مشاوره‌دادن به مقامات بریتانیا درباره نحوه برخورد با شیعیان، مخالفت با قرارگرفتن شیعیان در رأس هرم قدرت از جمله اقدامات خانم بل در مواجهه با این چالش است.

کلیدواژه‌ها: شیعیان، بین‌النهرین، کارگزاران بریتانیا، گرتروود بل.

طرح مسئله

با شروع جنگ جهانی اول دولت بریتانیا در ظاهر با وعده اعطای آزادی و استقلال، اما درحقیقت به‌منظور حفظ منافع خود در خاورمیانه و برای مقابله با آلمان‌ها وارد خاک بین‌النهرین شد (لانگریگ، ۱۳۷۶: ۱۵۱-۳؛ صادقی تهرانی، بی تا: ۵). در این زمان بین‌النهرین متشکل از گروه‌های قومی - مذهبی زیادی بود. از جمله عرب، کرد، ترکمن، شیعه، سنی، مسیحی، یهودی، آشوری، صابئی، یزیدیه و... (مار، ۱۳۸۰: ۳۱-۲۶). همین بافت اجتماعی غیرمنسجم و غیر همسان به‌همراه نبود دولت مستقل در بین‌النهرین شرایط را برای پیشروی مهاجمان بریتانیایی به خاک بین‌النهرین تسهیل نمود. حضور نظامی بریتانیا در مناطق اسلامی به‌منزله استیلا و سلطه کفار بر سرزمین‌های اسلامی به شمار می‌رفت (صادقی تهرانی، بی تا: ۵)؛ از این رو در میان این گروه‌های قومی مذهبی شاید تنها نیرویی که با بهره‌مندی از وحدت کلام به جد در مقابل این هجوم سیاسی - نظامی واکنش نشان داد، شیعیان بودند. شیعیان با برخورداری از مرجعیت اعلی و ویژگی‌هایی چون استقلال مالی و نیز دارا بودن ساختار شبه‌حزبی به‌عنوان یک جامعه ویژه سیاسی و یک دولت بالقوه ظهور نمودند (امام جمعه‌زاده و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۵۵-۶).

از سوی دیگر بریتانیا از طریق کارگزاران خود که نقش محوری در اجرای سیاست‌های بریتانیا در منطقه داشتند سعی در اعمال قدرت خود در بین‌النهرین نمود. یکی از برجسته‌ترین

چهره‌های کارگزار خانم گرتروود لوئیان بل بود. وی که سال‌ها قبل از آغاز جنگ به منظور اهداف سیاسی، اما در پوشش باستان‌شناس و سیاح به خاورمیانه سفر کرده بود. با آغاز جنگ حضور فعالی در بین‌النهرین داشت. وی به دلیل اشراف نسبی بر مسائل منطقه توانست با فعالیت‌های پیدا و پنهان خود بخشی از راهبرد گسترده بریتانیا جهت حفظ این منطقه استراتژیک را پوشش دهد و عامل مهم و تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری‌های سیاست‌گذاران بریتانیا باشد.

این پژوهش تلاش دارد نقش این کارگزار را در خنثی‌سازی فعالیت‌های ضد استعماری شیعیان بررسی و مطالعه نماید. برای رسیدن به این مقصود سؤالات ذیل طرح می‌شوند:

۱. آشنایی بل با شیعیان از چه زمانی و چگونه اتفاق افتاد؟
۲. اقدامات بل در حوزه به کنترل درآوردن شیعیان و تبعیت آن‌ها از دولت بریتانیا به چه صورت بوده است؟

مقاله حاضر با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و تکیه بر نامه‌های بل که در آرشیو دانشگاه نیوکاسل^۱ نگهداری می‌شود، سعی در تبیین فعالیت‌های ضد استعماری شیعیان بین‌النهرین در خلال جنگ جهانی اول و سال‌های اولیه پس از آن دارد. درحقیقت، نامه‌های بل به‌عنوان یک منبع دست‌اول در حکم گنجینه‌ای ارزشمند از اسناد است که حوادث ریزودرشت آن زمان بین‌النهرین را در بر دارد و نویسنده (بل) به تحلیل آن‌ها از منظر شخصی و اجتماعی به‌صورت دقیق پرداخته است. علاوه بر این اسناد، نویسندگان پژوهش از اطلاعات محرمانه بل که با عنوان (Review Of The Civil Administration Of Mesopotamia = بررسی مدیریت مدنی بین‌النهرین) در سال ۱۹۲۰ به چاپ رسیده است بهره برده‌اند.

در خصوص پیشینه پژوهش می‌توان گفت در جست‌وجویی که از سوی نویسندگان انجام شد تاکنون پژوهشی در این زمینه صورت نگرفته است. اما به‌منظور آشنایی و شناخت فضای سیاسی بین‌النهرین و سیاست‌های دولت بریتانیا در این برهه زمانی، چند کتاب که به فارسی ترجمه یا نگاشته شده‌اند، جهت مطالعه خوانندگان معرفی می‌شود:

کتاب تاریخ عراق؛ دیدگاه‌هایی اجتماعی از تاریخ عراق معاصر نوشته علی الوردی؛ کتاب تاریخ جنبش اسلامی در عراق ۱۹۲۴-۱۹۰۰ نوشته عبدالحلیم الرهیمی؛ کتاب عراق ۱۹۰۰ تا

۱. به آدرس (<https://gertrudebell.ncl.ac.uk>)

۱۹۵۰، تاریخ سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی نوشته استیون همزلی لانگریگ، کتاب تاریخ نوین عراق نوشته فب مار و کتاب تاریخ سیاسی و اقتصادی عراق نوشته علی بیگدلی. اما پیش از ورد به بحث اصلی لازم است به معرفی گرترود بل پردازم.

مروری بر زندگی گرترود بل

گرترود مارگارت لوئیان بل یکی از اعضای سرویس اطلاعاتی دولت بریتانیا بود که پس از جنگ جهانی اول به‌عنوان دیپلمات و کارگزار مهم در منطقه آسیای میانه به‌ویژه عراق ایفای نقش کرد. وی در سال ۱۸۶۸م در دورهانم واقع در شمال شرق انگلستان در خانواده‌ای متمول که نقش برجسته‌ای در صنعت فولاد بریتانیا داشت، به دنیا آمد. در زمانی که زنان به‌ندرت اجازه ورود به دانشگاه داشتند او به‌واسطه نفوذ خانوادگی به آکسفورد رفته و اولین زن فارغ‌التحصیل در رشته تاریخ معاصر این دانشگاه شد.

او که به زبان‌های مختلفی چون فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، فارسی، ترکی و عربی مسلط بود در طول عمر خود دو سفر دور دنیا داشت. او در سال ۱۸۹۲م یعنی کمی بعد از واقعه تنباکو به واسطه حضور شوهر خاله‌اش، سر فرانک لاسلز^۱، به‌عنوان وزیر مختار بریتانیا در ایران، به ایران سفر کرد. در پی این سفر به شرق علاقمند شد و چندین سفر به مناطق عرب‌نشین امپراتوری عثمانی از جمله فلسطین، سوریه، عراق و عربستان انجام داد که تأثیر عمیقی بر فهم وی از منطقه داشت و حاصل آن نگارش چند سفرنامه بود. البته در این سفرها او در ظاهر به‌عنوان سیاح و باستان‌شناس، اما در حقیقت به‌عنوان یک عنصر اطلاعاتی از مناطق تحت سیطره عثمانی کسب اطلاعات کرده و به ترسیم نقشه‌هایی از منطقه، راه‌ها و چاه‌ها و نیز محل استقرار قبایل می‌پرداخت.

با آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴) به‌واسطه اطلاعات وسیع و مستند از جغرافیای طبیعی، سیاسی و اجتماعی و اشراف کامل بر زبان عربی از سوی دولت بریتانیا مورد استفاده قرار گرفت و به‌عنوان اولین افسر زن در تاریخ اطلاعات ارتش بریتانیا مشغول به کار شد. او یکی از حامیان شورش اعراب علیه دولت عثمانی بود. در پی اختلافی که بین قاهره و دهلی بر سرانجام این شورش رخ داد او به‌عنوان واسطه به دهلی اعزام شد تا اختلاف حاصله را با دلایل منطقی برطرف نماید.

پس از موفقیت در این مأموریت به بصره فرستاده شد؛ لذا به‌دلیل اطلاعات سرشار و دانش بسیار وی از سوی کمیساریای عالی بریتانیا، سر پرسی کاکس^۲، با عنوان «دبیر شرقی» به کار

1. Sir Frank Lascelles

2. Sir Persy Cox (۱۹۳۷-۱۸۶۴م) در سال ۱۸۸۴م در اداره انگلیسی هند کار خود را آغاز نمود و سپس در

گماشته شد. بل مهم‌ترین کارگزار بریتانیا در اتحاد و همراهی قبایل با این دولت بود؛ وی همچنین به یکی از اصلی‌ترین عوامل تعیین‌کننده سیاست خارجی بریتانیا در عراق تبدیل شد. او با توجه به شناختی که از اقوام و نژادهای مختلف در عراق به دست آورده بود، شیعیان را سرسخت‌ترین و مقاوم‌ترین گروه در برابر سیاست‌های بریتانیا دانسته و به شدت از آنها متنفر بود. بل در کنفرانس قاهره (۱۹۲۱م) که توسط وینستون چرچیل، وزیر مستعمرات بریتانیا، برگزار شد، تنها زن دیپلمات شرکت‌کننده بود و نقش کلیدی در انتخاب فیصل بن حسین برای پادشاهی عراق داشت.

کنفرانس قاهره. مارس ۱۹۲۱؛

برخی از اعضا: (ردیف جلو، چپ به راست) نفر چهارم وینستون چرچیل، نفر پنجم سر پرسی کاکس. (ردیف دوم، از چپ به راست) نفر دوم گرتروود بل، نفر سوم ساسون افندی، چهارم ژنرال اتکینسون، پنجم جعفر پاشا، ششم تی. ای لارنس

(برگرفته از سایت <https://gertrudebell.cl.ac.uk>)

کنسولگری‌های بریتانیا در سومالی، مسقط و بوشهر مشغول شد. از ۱۹۰۴م نماینده بریتانیا در خلیج فارس شد (گریوز، ۱۳۸۰: مقدمه ۳-۲). وی در این مقام علاوه بر نظارت بر کلیه امور مربوط به کنسولگری بریتانیا در ایالت فارس و خوزستان و بنادر ساحلی، به مسائل مربوط به حجاز و نجد و روابط هند با ابن سعود نیز رسیدگی می‌کرد. مأموریت وی در خلیج فارس ده سال به طول انجامید (گریوز، ۱۳۸۰: مقدمه ۵-۴). در طول این مدت، با امرای عرب ذی‌نفوذ عرب خلیج فارس (شیخ مبارک، امیر کویت؛ شیخ خزعل، امیر محمره؛ عبدالعزیز بن سعود، امیر حجاز) روابط حسنه‌ای برقرار نمود و توانست نفوذ بریتانیا را در در منطقه به اوج برساند. با آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۴م/۱۳۱۳ق) به‌عنوان مشاور سیاسی بریتانیا و سپس به‌عنوان حاکم سیاسی بین‌النهرین در منطقه منصوب شد. در این مقام کلیه اختیارات قانون‌گذاری و اجرایی بین‌النهرین به وی واگذار شد (گریوز، ۱۳۸۰: مقدمه ۷-۸).

گرتروود بل علاوه بر اقدامات سیاسی، به اقدامات فرهنگی - اجتماعی نظیر تأسیس موزه بغداد که بعدها موزه ملی شد، اهتمام ورزید و قانون حفاظت از آثار باستانی را تدوین نمود. او همچنین مدیر کتابخانه «سلام» در بغداد شد که این نیز به کتابخانه ملی عراق تبدیل شد. گرتروود بل در سال ۱۹۲۶م در گذشت و در گورستان انگلیسی‌ها در بغداد به خاک سپرده شد.^۱ بل به خاطر شناخت کاملی که بر قبایل داشت سعی در به کارگیری گروه‌های مختلف قومی - نژادی (کرد، عرب، ترک، شیعه، سنی، مسیحی، یهودی و...) جهت پیشبرد اهداف بریتانیا داشت. در بین این گروه‌های مختلف شاید بتوان گفت تنها گروهی که با سیاست وی نه تنها همراه نشدند، بلکه مانع می‌شدند، شیعیان بودند. بل نیز به خاطر سرسختی‌شان به شدت از آن‌ها بیزار بود. در ادامه به چالش‌های وی با آن‌ها با جزئیات بیشتری پرداخته خواهد شد.

آشنایی بل با شیعیان

اگرچه حوزه فعالیت‌های بل بین‌النهرین بود، سابقه آشنایی بل با عموم شیعه نه منحصر به شیعیان بین‌النهرین، بلکه مسبق به آشنایی او با جامعه شیعی ایران در سفر سال ۱۸۹۲ به ایران می‌باشد؛ زمانی که وی به واسطه حضور شوهرخاله‌اش سر فرانک لاسلز، وزیر مختار بریتانیا در ایران، به همراه خانواده او به ایران آمد (Wallach, 1996: 36 ; Wagner, 2004: 25). اما آشنایی او با مراجع شیعه و مجتهدین را شاید بتوان به پیش‌ازین حضور عقب کشید؛ یعنی به واقعه تحریم تنباکو. تحریم تنباکو یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخی ایران بود که در سال‌های ۱۸۹۲ - ۱۸۹۱ رخ داد (مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۰۷) که طی آن انحصار خرید و فروش تنباکو طی امتیاز رژی به شخصی بریتانیایی به نام ماژرو تالبوت واگذار شد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۸۰-۱). واگذاری این امتیاز که برای کشور و مردم ایران مضرات زیادی داشت موجب شد مراجع شیعه به عنوان مدافع مردم وارد عمل شده با تحریم استعمال دخانیات دولت را تحت فشار قرار داده تا امتیاز را پس بگیرد. ناصرالدین‌شاه که جان و سلطنت خود را در خطر دید با ارسال پیغام به لاسلز مصلحت را در لغو امتیاز دانست؛ بنابراین در سوم آوریل ۱۸۹۲ امتیاز لغو شد (مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۰۷-۸). بل کمتر از ۴۰ روز بعد از لغو این امتیاز یعنی در ۷ مه ۱۸۹۲ وارد ایران شد (Wallach, 1996: 25 ; Wagner, 2004: 36). منابع علت حضور وی را سفری سیاحتی دانسته‌اند

۱. برگرفته از کتاب‌های

Daughter of desert: the remarkable life of Gertrude Bell: Georgina Howell; Desert queen: the extraordinary life of Gertrude Bell, adventurer, adviser to kings: Janet Wallach; Gertrude Bell Explorer of the Middle East, Heather Lehr Wagner

(Howell, 2006: 52)؛ اما بعید به نظر نمی‌رسد این سفر به واسطه قرابت خانوادگی با سفیر وقت بریتانیا و این‌که تحصیلات بل در خصوص تاریخ معاصر از دانشگاه آکسفورد بوده است، به‌منظور اهداف سیاسی یا مشق سیاست بوده باشد.

مطمئناً واقعه تحریم تنباکو نمونه تاریخی و به‌یادماندنی از قدرت مراجع شیعه در بسیج مردم در مخالفت با عملکرد ضعیف حکومت و مقابله با نفوذ بیگانگان بود که نشان داد مراجع شیعه در مواقع ضروری نقش مهمی در سیاست و جامعه ایفا می‌کنند تا دولت و نفوذ خارجی را به چالش بکشند. درحقیقت، این واقعه چنان در عمق جان بل ریشه دوانده بود که حدود سه دهه بعد در حین گزارش محرمانه از نقش مجتهدین در جامعه با یادآوری این واقعه قدرت آنان را به در به‌زاند در آوردن حکومت‌ها به دولت بریتانیا گوشزد کرد (Bell, 1920: 28). می‌توان گفت واقعه تنباکو اولین مرحله آشنایی بل با نفوذ کلام مراجع شیعه بوده است.

یکی دیگر از راه‌های شناخت شیعه قبل از استقرار بل در بین‌النهرین بعد از جنگ جهانی اول، سفرهایی بود که وی به مناطق مختلف غرب آسیا از جمله فلسطین، سوریه، عربستان و بین‌النهرین داشت. این سفرها در ظاهر جهت سیاحت و فعالیت‌های باستان‌شناختی صورت می‌گرفت. طی این سفرها وی در سال ۱۹۱۴ و ۱۹۱۱ و ۱۹۰۹ به بازدید و شناسایی برخی مناطق شیعه‌نشین بین‌النهرین از جمله کربلا و نجف پرداخت و با برخی ساکنان آن ارتباط گرفت (رک. Bell, Letters: 13- 17 & 18 March & 18 March - 7 April 1909 ; 25 (February - 13 March 1911 ; 29 March 1914).

با آغاز جنگ جهانی اول و حضور بل در بین‌النهرین، شناخت وی از شیعیان و رهبران مذهبی بیش‌ازپیش شد. وی در این زمان به‌خوبی شاهد مقاومت‌های شیعیان در برابر هجوم نیروهای بریتانیا به خاک بین‌النهرین بود. با سقوط بغداد، گرتروید بل بلافاصله در آنجا استقرار یافت و با سرشناسان بومی ارتباط برقرار نمود. از جمله این افراد، مهم‌ترین شخصیت مذهبی اهل سنت بغداد یعنی عبدالرحمان گیلانی^۱، نقیب بغداد بود (Bell, Letter 20 April 1917). این شخصیت یکی از افرادی بود که بل در گفت‌وگوهای محرمانه با او توانست اطلاعات

۱. سید عبدالرحمن بن علی (۱۹۲۷-۱۸۴۵م) در بغداد متولد شد. وی از خانواده معروف گیلانی و در کشورهای عربی و عهده‌دار نقابت طالبیان بغداد و نیز متولی موقوفات خاندان گیلانی در داخل و خارج از کشور بود. به پیشنهاد سر پرسی کاکس، در آغاز اشغال عراق توسط بریتانیا ریاست دولت موقت عراق را به عهده گرفت. سه بار نخست‌وزیر عراق شد:

- اولین بار در ۲۵ اکتبر ۱۹۲۰م / ۱۱ صفر ۱۳۳۹ تا ۲۳ اگوست ۱۹۲۱م / ۱۸ ذی‌الحجه ۱۳۳۹ق.

- دومین بار در ۱۰ سپتامبر ۱۹۲۱م / ۷ محرم ۱۳۴۰ق. تا ۱۹ اگوست ۱۹۲۲م / ۲۵ ذی‌الحجه ۱۳۴۰ق.

- سومین بار در ۲۸ سپتامبر ۱۹۲۲م / ۶ صفر ۱۳۴۱ق (المطبعی، ۱۹۹۰، ۱/ ۱۲۵).

ذی‌قیمتی راجع به شیعیان کسب کند. نقیب که به شدت از شیعیان نفرت داشت در حین گفت‌وگو با بل معتقد بود بی‌وفایی برجسته‌ترین ویژگی شیعیان است و در حرکت‌های ضد استعماری شیعیان در سال ۱۹۱۸ و ۱۹۱۹م بل و نیروهای بریتانیا را تشویق به برخورد و دستگیری آن‌ها می‌کرد. وی همچنین بل را از ارتباط با شیعیان بر حذر می‌داشت (بیل، ۱۹۷۱: ۴۷۸-۹).

از جمله تکانه‌های دیگری که در شناخت بل از شیعیان نقش مؤثری داشت. قرارداد ۱۹۱۹م بریتانیا با ایران بود. این قرارداد که به نوعی تحت‌الحمایگی ایران به شمار می‌رفت در ۹ آگوست ۱۹۱۹م بین وثوق‌الدوله و سر پرسی کاکس به صورت محرمانه امضا شد. به موجب این قرارداد نظارت بر تشکیلات نظامی مالی ایران به دست مستشاران بریتانیایی قرار می‌گرفت (مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۶۰). خبر انعقاد این قرارداد طوفانی از خشم و نفرت نه تنها در میان مردم ایران بلکه در بین ایرانیان مقیم بین‌النهرین به همراه داشت. گروه اخیر با اعتراض به این قرارداد موضوع را با مرجع عالی قدر شیعیان آیت‌الله شیرازی^۱ در میان نهاده و ایشان به همراه برخی دیگر از علما ضمن مخالفت با معاهده به مکاتبات با وثوق‌الدوله جهت لغو آن پرداختند (صادقی تهرانی، بی‌تا: ۴۶).

احمدشاه (حک: ۱۳۴۴-۱۳۲۷ق) نیز با این معاهده مخالف بود. وی در بازگشت از سفر اروپا به ایران جهت زیارت اماکن مقدس به بین‌النهرین رفت. در کاظمین آیت‌الله ابوالقاسم کاشانی بنا به توصیه آیت‌الله شیرازی شهر را آذین‌بندی نموده و مراسم باشکوهی در استقبال از وی برپا کرد (صادقی تهرانی، بی‌تا: ۴۷). اهمیت این قرارداد به اندازه‌ای بود که مافوق بل، کاکس، بین‌النهرین را جهت به سرانجام رساندن این قرارداد ترک کرد؛ لذا سرنوشت آن و واکنش شیعیان برای بل به قدری مهم بود که وی در این مراسم شرکت نمود و گزارش مفصل این حضور و تشریفات صورت گرفته و نیز سخنرانی آیت‌الله کاشانی را در نامه ۲۹ مه ۱۹۲۰ ذکر کرد. در نهایت این قرارداد با مخالفت‌هایی که علیه آن صورت گرفت در تاریخ ۲۳ مارس ۱۹۲۱ لغو شد (مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۷۱).

یکی دیگر از راه‌های شناخت بل از شیعیان سفرهای متعددی بود که وی طی اقامت در بین‌النهرین به شهرهای مقدس و مناطق شیعه‌نشین داشت (رک. Bell, Letters: 21 November, 1917 - 2 December, 1917 ; 2 January, 1918 - 5 January, 1918 ; 1

۱. میرزا محمدتقی شیرازی حائری متوفای سوم ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق در کربلا. وی یکی از شاگردان برجسته میرزای شیرازی در سامرا بود که بعد از اشغال بین‌النهرین از سامرا به کاظمین و سپس به کربلا رفتند. آیت‌الله شیرازی بعد از آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی زعامت عامه شیعیان را عهده دار شد (الأمین، بی‌تا: ۴۰۱/۹).

(January, 1920). وی طی این سفرها بی‌تردید به‌عنوان یک نیروی اطلاعاتی، بسیاری از ویژگی‌های این مناطق را مورد توجه قرار می‌داد. ازجمله پیشینه تاریخی آن‌ها در گذر زمان، جمعیت موجود در آن‌ها از نظر قومی - قبیله‌ای، جایگاه و قدرت مجتهدین و... (Bell, 1920: 28). وی بسیار تلاش نمود با شیعیان به‌ویژه طبقه مجتهدین ارتباط برقرار کند، اما موفق نشد و در این زمینه به‌صراحت می‌گوید: «پیشوایان بزرگ دین، مجتهدین، مرا نمی‌بینند... زیرا هرگز به زن بدحجاب نگاه نمی‌کنند» (Bell, Letters: 4 January 1920).

دولت بریتانیا درخصوص قبایل روشی به نام «روبرت ساندمان» داشته است به این معنا که آن‌ها در هر منطقه یک رئیس را انتخاب کرده و با معافیت مالیاتی و مساعدت‌های مادی و معنوی بالا می‌کشیدند تا از طریق او به خواسته‌های خود نائل آیند (الوردی، ۱۳۹۰: ۲/۳۱۸). به نظر می‌رسد بل نیز به نحوی از این روش بهره برده است. از آنجاکه نمی‌توانسته در علمای تراز اول در شهرهای مقدسی چون نجف و کربلا نفوذ کند سعی نموده از طریق علمای تراز پایین‌تر برای رسیدن به اهداف دولت متبوعش استفاده کند. به‌گونه‌ای که موفق شد در میان علمای موجود در کاظمین با سید حسن صدر^۱ ارتباط گیرد (Bell, Letters: 14 March 1920).

بل در طی حضور خود در بین‌النهرین و مراودات با افراد مختلف درنهایت به این شناخت از شیعیان به‌ویژه مجتهدین می‌رسد که می‌گوید: «در بین‌النهرین می‌توان با همه ارتباط برقرار کرد؛ اما مشکل بتوان با شیعیان رابطه برقرار نمود... شهروندان بسیار متعصب شهرهای مقدس و خصوصاً رهبران مذهبی، مجتهدان، کسانی که تنها با یک کلمه به‌واسطه قدرت خود می‌توانند چیزی را از عرش به فرش و از فرش به عرش برسانند، زیرا که با اصول عقاید مذهبی بسیار آشنا هستند، اصولی که برخلاف حقوق بشر است و در هیچ فعالیت بشردوستانه‌ای به کار نمی‌آید... در بیشتر موارد رفتار آن‌ها با ما بسیار خصمانه است، احساسی که نمی‌توانیم تغییر دهیم، زیرا که بسیار سخت است خودمان را با آن‌ها وفق دهیم. من در مورد افراط‌گرایان در میان آن‌ها صحبت می‌کنم؛ از میان افرادی که با آن‌ها روابط نزدیک دارم تعداد اندکی این‌چنین هستند. تا همین اواخر من کاملاً از آن‌ها دور مانده بودم، زیرا اصول آن‌ها، آن‌ها را از نگاه کردن به یک زن بی‌حجاب منع می‌کرد و اصول من به من اجازه نمی‌داد که حجاب کنم... حتی تلاش برای دوست‌یابی از طریق زنان نیز مثمرتر نیست، چون اگر زنان اجازه داشتند من را ببینند، چنان در برابر من حجاب می‌کردند که گویی من یک مرد هستم... من برای یک جنس خیلی زن و برای جنس دیگر خیلی مرد هستم» (Bell, Letters: 14

۱. حسن صدر (۱۳۵۴-۱۲۷۲ق) فرزند سید هادی صدر و از فقهای اصولی و رجالی و صاحب تألیفات زیادی بود. وی کتابخانه بزرگ و ارزشمندی شامل آثار خطی زیاد از خود به یادگار گذاشت (کمالیان، ۱۳۹۶: ۸۴-۵).

(March 1920).

براساس همین شناخت است که وی به‌عنوان کارگزار فعال و مورد اعتماد دستگاه اطلاعاتی حکومتی بریتانیا در بزنگاه‌های مختلف که شیعیان به رهبری مراجع به‌عنوان کنشگران سیاسی و اپوزیسیون داخلی در مقابل اقدامات استعماری بریتانیایی‌ها وارد عمل می‌شوند اقداماتی جهت خنثی‌سازی آن‌ها انجام می‌دهد.

مواجهه بل در مقابل شیعیان

بل و انقلاب نجف

بریتانیا از زمان ورود به بین‌النهرین و پیشروی در آن تنها در برخی نواحی پایگاه‌های نظامی یا اداری برقرار کرده بود (آیرلاند، ۱۹۴۹: ۵۶). شهر نجف که از مراکز اصلی حرکت جهادی بود؛ از همان آغاز اشغالگری بریتانیا، با بیرون‌راندن حکمران عثمانی، توسط بزرگان محلی به‌صورت مستقل اداره شد (الرهیمی، ۱۳۸۰: ۱۶۶). این حکومت موقت به مدت دو سال (۱۹۱۶-۱۹۱۵) برقرار بود (لانگریگ، ۱۳۷۶: ۱۸۱). طی این مدت علما و بزرگان شهر ارتباط قوی و محکمی با نواحی مختلف بین‌النهرین و حتی خارج از آن برقرار کردند. نتیجه این امر پایه‌گذاری جنبش‌های مبارزاتی علیه انگلیس در سال ۱۹۱۷ به‌صورت پنهانی بود (الرهیمی، ۱۳۸۰: ۱۶۶). با فتح بغداد طی توافقی که با نمایندگان شهرهای مقدس کربلا و نجف صورت گرفت مقرر گردید اداره این شهرها به‌دلیل قداست آن‌ها همچنان زیر نظر بزرگان این شهرها صورت گیرد (کوکس و دویز، ۱۹۵۱: ۲۶)؛ اما بعد از مدت کوتاهی دولتمردان بریتانیا متوجه تحرکات این شهرها شده و مصمم شدند جهت برقراری امنیت و جلوگیری از قیام اعراب و مساعدت به ترکان در همه نواحی به‌ویژه در این نواحی پایگاه‌های نظامی و اداری تأسیس نمایند (آیرلاند، ۱۹۴۹: ۵۶-۷). بنابراین به‌منظور توسعه و تحکیم قدرت خود در مناطق شیعه‌نشین به تعیین حاکمان سیاسی اقدام نمودند (کوکس و دویز، ۱۹۵۱: ۲۷؛ الیهیمی، ۱۳۸۰: ۱۶۶).

این امر موجبات ناخشنودی مردم و زدوخوردها با نیروهای بریتانیا را فراهم نمود (الیهیمی، ۱۳۸۰: ۱۶۷). در پی این ماجرا کاکس و سایر عوامل بریتانیا بر ضرورت وجود نیروی نظامی در منطقه فرات میانه که در این زمان خالی از نیروی نظامی بود، تأکید نمودند (الوردی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۷۴۱). لذا با شروع سال جدید شاهد حضور بل در نواحی فرات میانه به‌منظور ترسیم نقشه‌ها و تکمیل اطلاعات درباره قبایل هستیم. از آنجاکه بل به‌صورت تخصصی در خصوص نقشه‌برداری زیر نظر انجمن سلطنتی جغرافیا^۱ آموزش دیده بود

Wagner, 2004: 48). به بازدید میدانی از منطقه پرداخت. وی هدف خود را نقشه‌برداری از دو کانال آبرسانی بین هندیه^۱ و کفل^۲ بیان می‌کند که نقشه‌برداری نشده و ناشناخته بودند و مسافت دقیق آن‌ها را اندازه‌گیری نمود. او در همین ایام به همراه بالفور^۳، حاکم شامیه^۴ و نجف، به بررسی جغرافیای منطقه پرداخت (Bell, Letters: 3 January 1918). بی‌تردید حاصل این سفر تجسسی و اکتشافی روشن‌شدن جغرافیای دقیق منطقه و ایجاد بینش سیاسی و اجتماعی از منطقه برای نیروهای نظامی بوده است. به طوری که در اوایل همین سال شاهد استقرار نیروی نظامی در منطقه هستیم (الوردی، ۱۳۹۰: ۷۴۲/۲).

نارضایتی از این اقدامات به تدریج منتهی به انقلاب مارس ۱۹۱۸م نجف در پی کشته‌شدن حاکم سیاسی انگلیس ژنرال ویلیام مارشال^۵ شد (الرهیمی، ۱۳۸۰: ۱۷۰). شدت مخالفت بل با رهبران مذهبی این شهر به‌ویژه مراجع شیعه به حدی بود که می‌گفت: «آن‌ها گروه کوچکی از سرکشان دوزخی هستند که همواره مایهٔ دردسر برای بریتانیا بودند، اما آن‌ها پشت قداست شهر خود را پنهان کردند» (Bell, Letters: 28 March 1918).

در واکنش به کشته‌شدن ژنرال مارشال دولت بریتانیا با دو چالش روبه‌رو بود: ۱. قداست شهر که با کوچک‌ترین تعرض به آن مورد تبلیغات سوء از سوی عثمانی و آلمان و نیز کشورهای اسلامی قرار می‌گرفت؛ ۲. سکوت که موجب تشویق و ترغیب سایر قبایل علیه بریتانیا می‌شد (الوردی، ۱۳۹۰: ۷۵۶/۲). بل از پیروان مقابله با چنین اقدامی بود. وی معتقد بود تمام عشایر برای نجف اهمیت ویژه قائلند و هرگونه تدبیر علیه این شهر موجب تحریک احساسات مردم می‌شد اما کوتاهی در مجازات قاتلان موجب می‌شد جان تمامی همکاران ژنرال مارشال در خطر باشد (بیل، ۱۹۷۱: ۱۲۵). به‌هررو انقلاب صورت گرفت و دولت بریتانیا با بدترین شیوهٔ ممکن با آن برخورد نمود. در پایان نیز عاملان آن به شدت مجازات شدند. بل در نامهٔ ۲۴ آوریل خرسندی خود را از سرکوب این انقلاب چنین بیان می‌کند: «رخداد نجف

۱. شهرستانی که سابقاً تابع بابل و اخیراً به استان کربلا ملحق شده است. مرکز آن طوبریج است که در فاصلهٔ ۲۴ کیلومتری شرق حله قرار دارد (بابان، ۱۹۸۶، ۱/ ۳۰۷-۸).

۲. ناحیه‌ای تابع شهرستان حله واقع در استان بابل است که قبلاً از توابع شهرستان هندیه محسوب می‌شد. کفل در سی‌کیلومتری جنوب شرق حله قرار دارد و رود فرات در جنوب آن به دو شاخهٔ شامیه و شاخهٔ کوفه تقسیم می‌شود (بابان، ۱۹۸۶: ۲۵۵/۱).

3. Balfour

۴. مرکز شهرستانی به همین اسم از توابع استان قادسیه محسوب می‌شود (بابان، ۱۹۸۶: ۱/ ۱۷۲). شهری که هم اکنون به شامیه معروف است سابقاً ام‌البعروری نامیده می‌شد و نام شامیه بر تمامی منطقه اطلاق می‌شود (الوردی، ۱۳۹۰: ۲/ پاورقی ۴۸۲).

5. Captain William Marshal

سرانجام با پیروزی ما به پایان رسید. تباهی و فساد در میان انقلابیان آشکار شد و شجاعت در میان دوستان ما افزایش یافت. تعداد بسیاری از قاتلان مارشال دستگیر و در اختیار ما گذاشته شدند. من ضمن آرزو، پیش‌بینی می‌کنم که آن‌ها را به دار بیاویزیم. این موضوع با زیرکی و مهارت دنبال شده است و باید از کاپیتان ویلسون و کاپیتان بالفور سپاسگزار باشیم (Bell, Letters: 24 April 1918).

مواجهه بل در مقابله با انقلاب ۱۹۲۰م «ثوره‌العشرین»

یکی از حوادث بسیار مهم و تأثیرگذار تاریخ بین‌النهرین انقلاب ملی‌گرایانه و ضد استعماری ۱۹۲۰م یا ثوره‌العشرین بود. این قیام که ۵ ماه به طول انجامید به رهبری علمای شیعه صورت گرفت اگرچه نتوانست هدف اصلی خود یعنی استقلال بین‌النهرین را تأمین نماید؛ ضربات مهلکی به اقتدار بریتانیا وارد نمود. از عوامل ناکامی آن می‌توان به اقدامات بل در این زمینه اشاره نمود. از آنجاکه بل خود از اعضای دستگاه اطلاعاتی بود به محض اطلاع از تکاپوی شیعیان در ظاهر به بهانه گذران تعطیلات به دیدار شیوخ و مردم خارج از بغداد، ولی درحقیقت به منظور به دست آوردن اطلاعات و ارزیابی کلی از حوادث، به مناطق شیعه‌نشین سفر کرد و با برخی سرشناسان نجف از اهل سنت ملاقات نمود. پس از این بازدید میدانی گزارش خصوصی این سفر را برای مقامات هندوستان ارسال نمود (Bell, Letters: 4 January 1920).

مجدداً در ماه فوریه به بهانه بازدید از کانال‌های آبیاری و مزارع به مناطق فرات میانه (حله^۱، طوبرج^۲، کوت^۳ و دیوانیه^۴) رفت و با شیوخ بزرگ این مناطق ملاقات کرد. وی در این دیدار درباره خدمات بریتانیا در بهبود وضعیت آب‌رسانی صحبت نمود (Bell, letters: 14 February 1920). به نظر می‌رسد مقصود بل از این بازدید و یادآوری خدمات به شیوخ به

۱. شهری در ۹۳ کیلومتری جنوب بغداد نزدیک ویرانه‌های شهر قدیمی بابل است. مردم آن شیعه هستند و ابن‌فهد حلی، علامه حلی و محقق حلی از این شهر بود (مصاحب، ۱۳۸۰: ۱/۸۶۳).

۲. در فاصله ۲۴ کیلومتری از شرق حله و از توابع استان کربلا به شمار می‌آید و با آن سه فرسخ فاصله دارد (الوردی، ۱۳۹۰: ۲/ پاورقی ۴۰۳ و ۶۵۵).

۳. مرکز استان واسط (استان کوت سابق) در ساحل چپ رود دجله در محلی که در فاصله ۱۸۰ کیلومتری جنوب شرقی بغداد قرار دارد. این شهر به علت این‌که به آب محدود شده است، مانند شبه‌جزیره‌ای است (بابان، ۱۹۸۶: ۱/ ۲۶۰).

۴. مرکز استان قادسیه و ۸۰ کیلومتری حله و ۱۸۰ کیلومتری بغداد واقع شده است. این شهر از طریق راه‌هایی با شهرهایی مانند نجف، کربلا، ناصریه و سماوه در ارتباط است (بابان، ۱۹۸۶: ۱/ ۱۲۳).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۹۳

هدف کشاندن آن‌ها به سمت بریتانیا و دورکردن آن‌ها از واردشدن به بحث نارضایتی‌ها بوده باشد. بل به این دیدارها بسنده نکرده؛ بلکه با توجه به اشراف اطلاعاتی‌اش در خصوص قبایل مختلف بین‌النهرین خطر شیعه را در تحریکات اخیر بسیار جدی احساس نمود؛ لذا در ماه مارس به کاظمین سفر کرد و سعی در نفوذ در میان شیعیان داشت (Bell, letters: 14 March 1920).

یکی از اقدامات انقلابیون بحث تقریب بود. در واقع رهبران جنبش ناسیونالیستی به تدریج به این نتیجه رسیدند که جنبش آن‌ها زمانی به موفقیت می‌رسد که اختلافات مذهبی را کنار گذاشته و وحدت و دوستی بین آن‌ها حاکم شود (الوردی، ۱۳۹۰: ۲ / ۴۴۱). این حوادث برای اهل سنت به صورت جنبش میلاد پیامبر و برای شیعیان به صورت مجالس عزاداری برای سالار شهیدان نمود یافت (همان: ۲ / ۴۴۲). بل در نامه ژوئن به حوادث رمضان اشاره نموده و می‌گوید: «تبلیغاتی که از سوریه انجام می‌شود و احساسات ناشی از صلح ترکیه باعث شده است افراط‌گرایان در اینجا از ابزاری استفاده کنند. آن‌ها به خودی خود خطی را اتخاذ کردند که مبارزه با آن دشوار است. اتحاد شیعه و سنی؛ وحدت اسلام. آن‌ها آن را با تمام ارزش آن اجرا می‌کنند، هر هفته دو یا سه جلسه در مساجد برای بزرگداشت این اتفاق بی‌مثال برگزار می‌شود. گاهی در مساجد شیعه و گاهی در [مساجد] اهل سنت و همه [افراد از] هر دو فرقه در آن حضور دارند این [اجتماعات] در واقع [به منظور اهداف] سیاسی است» (Bell, letters: 1 June 1920).

عکس‌العمل بل به این اقدام به عنوان یکی از مهم‌ترین کارگزاران بریتانیا مهمانی‌های هفتگی برای جوانان ملی‌گرا بود. وی طی نامه‌ای به پدرش می‌گوید: «من مهمانی‌های هفتگی را برای جوانان ملی‌گرا در باغم آغاز کردم... فرانک فکر می‌کند این یک طرح سرمایه‌ای است (Bell, letters: 16 March 1920). بی‌تردید هدف و مقصود بل از مهمانی‌دادن به ملی‌گراها، جهت‌دهی فکری به آن‌ها و کشاندن و متمایل کردن آن‌ها به سمت اهداف بریتانیا بوده است. وی اهمیت این مهمانی‌ها را چنان می‌داند که حتی با وجود آغاز ماه رمضان ضمن ادامه، در صدد برپایی هرچه باشکوه‌تر آن‌ها برآمده است. به طوری که زمان آن را بعد از افطار قرار داد و تعداد زیادی فانوس در باغ خود آویزان نمود و با نوشیدنی‌های سرد، میوه و کیک از مهمانان پذیرایی کرد و امید داشت نتیجه موفقیت‌آمیز از این اقدام بگیرد (Bell, letters: 16 March 1920).

با اوج‌گیری انقلاب و خارج‌شدن امور از دست نیروهای بریتانیا کاکس مجدداً به بین‌النهرین اعزام شد. بل در نقش مشاور وی در امور جاری مورد مشورت قرار گرفت

(Bell, letters: 16 June 1920 & 17 October 1920؛ کاکس و دویز، ۱۹۵۱م: ۴۲).

با تدابیر اتخاذشده توسط کاکس و فروکش کردن انقلاب، بل کارگزار تعیین‌کننده تعداد سلاح‌هایی شد که قرار بود از قبائل جمع‌آوری شود. وی در نامه ۱۲-۱۴ سپتامبر می‌گوید: «من باید تعداد تفنگ‌هایی را که هر قبیله باید تحویل دهد تعیین کنم. باید آن‌قدر دست بالا بگیرم که تفنگی در کشور باقی نماند و سپس سخت‌ترین قانون تسلیحات را وضع کنم که مجازات بسیار شدیدی را برای افرادی که بدون مجوز، سلاح حمل می‌کنند، اعمال شود. این سزاوارترین نوع مجازات خواهد بود» (Bell, letters: 12-14 September 1920). به نظر معقول می‌رسد که بل تعیین‌کننده تعداد سلاح‌های اخذشده از هر قبیله باشد چراکه وی اولین مرجع و مهم‌ترین منبع در خصوص قبایل است و کاملاً به تعداد نفرات، نقاط ضعف و قوت و سایر ویژگی‌های هر قبیله اشراف کامل داشته است. به همین دلیل کاکس او را به‌عنوان یکی از اعضای شورای خود تعیین کرده بود.

در پی تسلیم مسببان انقلاب، علما و مراجع درخواست عفو عمومی داشتند، از سوی دیگر قبایل نیز بارها در خواست کردند که مذاکره از طریق مجتهد اعظم صورت گیرد تا به دستور او مبارزه مسلحانه پایان یابد؛ اما کاکس به‌شدت با این خواسته مخالفت کرد؛ زیرا معتقد بود این امر موجب قدرت بیشتر مجتهد می‌شود. بل نیز آرزوی در هم شکستن قدرت آن‌ها را داشت (Bell, letters: 29 November 1920).

مواضع بل در مقابل واگذاری حکومت به شیعیان

بعد از فروپاشی امپراتوری عثمانی و تجزیه قلمرو آن، افراد زیادی مدعی قدرت و خواهان تکیه بر کرسی پادشاهی بین‌النهرین بودند. یکی از آن‌ها شیخ خزعل بود. وی که در ایام جنگ جهانی اول خدمات فراوانی به بریتانیایی‌ها کرده بود در ازای آن انتظار داشت او را به پادشاهی بین‌النهرین منصوب کنند. پس از پایان جنگ در ۲۲ دسامبر ۱۹۱۸م ضمن نامه‌ای به کاکس نوشت ظاهراً دولت بریتانیا در پی انتخاب پادشاهی برای بین‌النهرین است و از آنجایی که کاندید شایسته‌ای وجود ندارد و نُه‌دهم بین‌النهرین شیعه هستند، باید امیر از شیعیان باشد. باتوجه‌به این که در شط‌العرب به دنیا آمده، شهروند بین‌النهرینی محسوب می‌شود و نیز دوستی و اخلاص خود را با بریتانیا ثابت کرده و خواهد کرد؛ لذا خواستار پادشاهی بر بین‌النهرین شد (الوردی، ۱۳۹۱: ۳/۷۸). این درخواست مورد موافقت قرار نگرفت و بل یکی از کارگزاران مخالف این انتصاب بود.

با بازگشت مجدد کاکس و تصمیم برای انتخاب پادشاه، بل جهت انجام این مهم از پای

نشست. وی به عنوان کسی که در منطقه حضور داشت و با اقشار مختلف در ارتباط بود؛ سعی کرد تحقیقات میدانی در این زمینه داشته باشد. برای فهم اندیشه مردم با اقشار گوناگون در ارتباط بود. در محافل مختلف حضور می یافت، با ملی گراها مهمانی چای برگزار می کرد دیدگاه های همه را می شنید با افراد سرشناس ساعت ها راجع به پادشاه آینده بین النهرین صحبت می کرد. دیدگاه های مختلف را ارزیابی می نمود. وی مدعی است برخی ترک ها، برخی انگلیسی ها، برخی شیعیان و برخی پسران شریف حسین را می خواستند.

نماینده شیعیان در این زمان مجدداً شیخ خزعل بود. به عقیده بل، شیعیان در دوره عثمانی در امور اداری شرکت نکرده و تجربه ای در کشورداری نداشتند؛ ازسویی، زعمای شیعه را ایرانی می دانست. علت عدم انتخاب آن ها را در گفت و گوهایش با مردم تابعیت ایرانی آن ها ذکر می کرد (Bell, letters: 7 November 1920). البته وی بر این باور بود که کارگزاران بریتانیایی نباید در ملأعام تمایزی بین شیعه و سنی قائل شوند. وی همچنین معتقد بود علی رغم درصد کم سنی ها، مرجع نهایی باید در دست اهل سنت باشد (Bell, letters: 3 October 1920). لذا با پادشاهی خزعل به بهانه شیعه بودن و عدم پذیرش وی در نواحی شمالی (مناطق سنی نشین) به عنوان یک کارگزار مهم مخالفت نمود (۲۱ آوریل ۱۹۲۱).

نتیجه گیری

از سیر وقایع و حوادث چنین استنتاج می شود که سابقه آشنایی بل با شیعیان بیش از سه دهه بوده است. ابتدای آشنایی او به زمان حضورش در ایران در ۱۸۹۲م و ماقبل آن یعنی واقعه تحریم تنباکو برمی گردد. بعد از این حضور، وی به سرزمین های عربی سفرهای متعددی داشت. در خلال این سفرها او به شهرهایی چون کربلا هم سفر کرده بود. اما با شروع جنگ جهانی اول و استقرار او در بین النهرین به واسطه نیاز مبرم به اطلاعات او درباره منطقه غرب آسیا، شرایط برای ارتباط رو در رو با شیعیان فراهم آمد. بل در طول این سال ها به خوبی متوجه شده بود که مراجع شیعه به ویژه در شهرهای مقدس نجف و کربلا نقش مهم و محوری در بسیج مردم و رهبری مقاومت ضد استعماری دارند، بنابراین وجود آن ها را خطر و مانعی برای تحقق اهداف استعماری بریتانیا می دانست. لذا به هر نحوی تلاش می کرد نفوذ مراجع را کاهش دهد و به تثبیت قدرت بریتانیا کمک کند. بل برای این منظور به اقدامات مختلفی دست زد؛ از جمله آن ها می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

شناسایی حوزه جغرافیایی شیعیان و ترسیم و تهیه نقشه هایی برای مقامات نظامی تا از این طریق پایگاه های نظامی را در اطراف آن ها مستقر نمایند. از جمله اقدامات دیگر او استفاده از

سیاست تفرقه‌پراکنی و تلاش جهت تضعیف و شکاف میان جنبش تقریب و اتحاد بود. او از طریق این اقدام سعی در ایجاد تنش مذهبی و کاهش همبستگی میان شیعه و سنی داشت. بل به این اقدامات بسنده نکرد و درصدد نفوذ بین مراجع برآمد؛ اما بعد از ناکام ماندن در این زمینه سعی کرد با لایه‌های میانی روحانیون ارتباط برقرار نماید. او همچنین برای شناخت هرچه بیشتر شیعیان، با نقیب بغداد گفت‌وگوهای محرمانه داشت. با اطلاعات محرمانه‌ای که از طرق مختلف کسب می‌کرد به مقامات عالی‌رتبه بریتانیا مشاوره می‌داد. از آنجاکه اشراف او از منطقه و مردم مورد اعتماد و پذیرش بود؛ لذا در برخی موارد مقامات کشوری و لشکری او را مرجع اصلی تصمیم‌گیری قرار می‌دادند. از جمله در بحث انقلاب ۱۹۲۰م او تعیین‌کننده تعداد سلاح‌هایی بود که قرار بود از قبائل شرکت‌کننده در انقلاب جمع‌آوری شود.

باتوجه به این‌که شناخت بل از مراجع با حوادث ایران (واقعه تحریم تنباکو و مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹م) گره خورده بود؛ همچنین در انقلاب ۱۹۱۹م محوریت رهبری با مراجع ایرانی بود و بریتانیا از این حرکت‌ها ضربات سخت دیده بود، لذا هنگام انتخاب پادشاه برای بین‌النهرین با تجاربی که از فعالیت‌های شیعیان به دست آورده بود به‌شدت مخالف روی کار آمدن پادشاهی از میان شیعیان برای بین‌النهرین بود.

درنهایت می‌توان گفت واکنش به اقدامات مراجع نشان‌دهنده عمق شناخت بل از مراجع و کاهش نفوذ آن‌ها و سرکوب مقاومت ضد استعماری بود. با وجود این او نتوانست به‌طور کامل نفوذ مراجع شیعه را کاهش دهد. ریشه عمیق مذهبی و اعتقادی مردم به وجود مراجع به حدی بود که آن‌ها همچنان به‌عنوان نماد مقاومت و استقلال باقی ماندند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹). *تاریخ ایران مدرن*. ترجمه محمدابراهیم فتاحی و لیلایی. تهران: نشر نی.
- آیرلاند، فیلیپ ویلارد. (۱۹۴۹م). *العراق در اسسه فی تطوره السیاسی کتاب بیحث فی نشوء الدوله العراقیه و تقدمها*. نقله الی العربیه جعفر خیاط. بیروت: لبنان. دارالبیضاء.
- امام جمعه زاده، سید جواد؛ امیرمسعود شهرام نیا؛ نجات پور، مجید. (۱۳۹۱). «روحانیت شیعه و مقایسه سه دهه نقش آن پس از مشروطه و پس از انقلاب اسلامی». *شیعه شناسی*. ۱۰(۳۹): ۱۹۰-۱۵۳.
- <https://www.magiran.com/p1093545>
- امین، محسن. (۱۴۰۳ق). *اعیان الشیعه*. جلد ۱۰. لبنان- بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- بابان، جمال. (۱۹۸۶م). *اصول اسماء المدن و المواقع العراقیه*. الجزء الاول. بغداد: شبکه الکتب الشیعه.
- بیل، قرتود. (۱۹۷۱م) *فصول من تاریخ العراق القریب بین سنتی ۱۹۱۴ و ۱۹۲۰*. نقله الی العربیه و کتب حواشیه جعفر خیاط، بیروت: بمساعدة من وزارة التریبه و التعلیم.
- الرهیمی، عبدالحلیم. (۱۳۸۰). *تاریخ جنبش اسلامی در عراق ۱۹۲۴-۱۹۰۰*. ترجمه جعفر دلشاد. اصفهان: چهارباغ.
- صادقی تهرانی، محمد. (بی تا). *نگاهی به تاریخ انقلاب اسلامی ۱۹۲۰ عراق و نقش علمای مجاهد اسلام*. قم: انتشارات دارالفکر.
- کمالیان، محسن. (۱۳۹۶). *مشاهیر خاندان صدر ۱*. تهران: راز نی با همکاری مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- کوکس، برسی؛ دوپس، هنری. (۱۹۵۱م). *صفحه من تاریخ العراق الحدیث من سنه ۱۹۱۴ الی سنه ۱۹۲۶* تکوین الحکم الوطنی فی العراق. تعریب بشیر فرجو. موصل: المطبعة الاتحاد الجدیده بالموصل.
- گریوز، فیلیپ. (۱۳۸۰). *مأموریت سرپرسی کاکس در حوزه خلیج فارس و ایران*. ترجمه حسن زنگنه. تهران: نشر به دید.
- مار، فب. (۱۳۸۰). *تاریخ نوین عراق*. ترجمه محمد عباس پور. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی. مصاحب، غلامحسین. (۱۳۸۰). *دایرة المعارف فارسی*. جلد ۲. تهران: امیرکبیر.
- المطبعی، حمید. (۱۹۹۰م). *موسوعه اعلام العراق فی القرن العشرین*. جزء الاول. بغداد: دارالشؤون الثقافه العامه «آفاق العربیه».
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (۱۳۷۵). *تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی اول (۱۵۰۰-۱۹۴۵)*. تهران: امیرکبیر.
- الوردی، علی. (۱۳۹۰). *تاریخ عراق*. دیدگاه های اجتماعی از تاریخ عراق معاصر. ترجمه و تحقیق هادی انصاری. جلد ۲. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل. <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/>

۹۸ / مواجهة گر ترود بل با چالش شيعيان بين النهرين ... / گنجی هرسینی و ...

Wallach, Janet, (1996), Desert queen : the extraordinary life of Gertrude Bell, adventurer, adviser to kings, ally of Lawrence of Arabia, New York : Doubleday.
Howell, Georgina, (2006), Daughter of desert: the remarkable life of Gertrude Bell, London: Macmillan.

